

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Гринько С. Д. — кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України.

У науковій літературі термін «рецепція» (від лат. *«receptio»*, – сприйняття, відновлення дій) використовується досить часто, зокрема мова йде про рецепцію творів художньої літератури, мистецтва, рецепцію клітин, планет, тощо. Як правило, зазначений термін тлумачать як запозичення і пристосування відповідним суспільством соціологічних і культурних форм, що виникли у іншій країні або в іншу епоху [1]. З цього приводу німецький юрист Ф. Прінгшайм відзначав, що рецепіюється не тільки чужий науковий метод або чужий філософсько-правовий світогляд, але і чуже право [2].

Відносно рецепції права слід зазначити, що рецепцію, як правило, розглядають як відновлення, запозичення, відбір, переробку, засвоєння [3, 4, 5]. Тобто рецепція права є не простим перенесенням норм і принципів права однієї системи до іншої, а складний процес пристосування і, як наслідок, їх переробка. Як відзначав Г. Ф. Пухта, рецепція римського права не була моментальним актом, а уявлялася нам поступовим укоріненням в юридичній свідомості народу і в практиці судів [6].

Зустрічається більш повніший підхід до сутності рецепції права. У Великій радянській енциклопедії рецепцію права визначено як запозичення і пристосування до умов будь-якої держави – права, розробленого іншою державою чи в попередню історичну епоху [7]. Натомість у словнику іншомовних слів уже вказано на вимогу до права, що рецепіюється іншою державою. Так, рецепція права – це запозичення однією державою більш розвинутого права іншої держави [8]. Однак, рецепції підлягають тільки ті норми, що мають загальний характер, а не обмежені вузькими національними рамками. А це є також важливою ознакою рецепції права.

У словнику міжнародного права застосовується термін «рецепція» для позначення процесу взаємодії, запозичення, сприйняття будь-якої внутрішньодержавної правової системи принципів, інститутів, основних ознак іншої внутрішньодержавної правової системи [9]. Тобто рецепція права

визнається також способом взаємодії національних правових систем.

Упорядники юридичної енциклопедії під редакцією М. Ю. Тихомірова розрізняють рецепцію права у широкому і вузькому розумінні. Так, у широкому розумінні рецепцією права є усвідомлене запозичення і опанування багатств чужої культури з метою збагачення власної. А у вузькому розумінні, – використання системи римського права в деяких країнах Західної Європи, особливо в Німеччині, починаючи з 12 віків, що досягло вищого підйому в 15-16 віках [10]. Важливим моментом у визначенні рецепції права у широкому розумінні є вказівка на мету застосування рецепції, а також на усвідомлення такого запозичення, що свідчить про добровільний характер такої рецепції. Не менш значною, у вузькому розумінні даного терміну, є відзначення історичного характеру рецепції права для позначення процесу впливу історично ранньої правової системи на наступну та позначення перспектив такого явища. Однак, дискусійним моментом у наведеному понятті рецепції права у вузькому розумінні є співставлення її лише з римським правом.

Таким чином, термін «рецепція права» застосовується для позначення процесу переходу норм права більш розвинутої правової системи однієї держави до правових систем інших держав.

В юридичній літературі, якщо науковці згадують рецепцію права, то, як правило, мова йде про рецепцію римського права.

Російський вчений Ю. С. Гамбаров розумів під рецепцією історичний процес засвоєння римського права європейськими народами під впливом якого складається особливий тип юриспруденції, який сприймається в різні епохи і має різні відтінки [11]. Фактично мова йде про створення шляхом рецепції римського права європейськими народами універсального права, що сприймалося б у різні історичні періоди і мало різні відтінки. Однак, такий підхід є помилковим, так як рецепція римського права відбувалася в різні історичні пе-

ріоди (зокрема, і сьогодні), та в різних країнах, і не є одноразовим процесом. Рецепція римського права впливає на становлення національного права різних держав, тому не має на меті створення універсального права. Крім того, Ю. С. Гамбаров наголошував на цілісності рецепції, так як, з однієї сторони, рецепція йшла від цілого до частин, а не навпаки, і окремі положення римського права застосовувалися на практиці не тому, що кожне з них рецепіювалося окремо, а тому, що усі вони включалися до законодавства Юстиніана, і, з іншої, – рецепція цілого не була необхідністю і рецепцією усіх її частин: ціле – не те, що сума частин, і при застосуванні до першого може бути за особливих підстав виключено відносно останніх» [11]. До вищезазначеної позиції Ю. С. Гамбарова щодо цілісності рецепції римського права доцільно приєднатися, так як сприйняття рецепції як засвоєння окремих частин римського приватного права створило б неможливість досягнення мети задля якої цей процес відбувався – сприйняття духу, головних засад та положень римського приватного права.

Г. Ф. Шершеневич під терміном рецепція римського права розумів поширення впливу юстиніанівського законодавства на заході Європи з кінця XV, особливо в XVI ст., яке досягло визнання за ним сили позитивного права [12]. Вищезазначене поняття рецепції римського права є настільки загальним, що не відображає її суть і засоби здійснення. Крім того, хронологічно визначений початок впливу юстиніанівського законодавства – з кінця XV ст. є питанням спірним, так як активне вивчення римського права почалось в XI – XII ст. (хоча передумови склалися раніше). А визнання юстиніанівського законодавства лише на заході Європи свідчить про заперечення автором перебігу рецепції римського права у Київській Русі, яка мала тісні контакти з Візантією, що на наш погляд є не вірним.

Обмеження рецепції римського права періодом середньовічного західноєвропейського суспільства спостерігається також у поглядах І. О. Покровського, який рецепцією римського права називав сприйняття римського права в Західній Європі, що поширювалося вченими юристами – глосаторами і коментаторами [13]. Дослідники історії римського права С. О. Муромцев і П. Г. Виноградов також пов'язували процес рецепції римського права із Західною Європою періоду Середньовіччя, що видно, навіть, із назви їх праць [6, 14]. Серед іноземних романістів визнавали значення рецепції римського права для Західної Європи періоду Середньовіччя Ф. К. Савіньї і В. Моддерман [15, 4]. Таку підвищену увагу науковців до середньовічного західноєвропейського суспільства можна зрозуміти. Як відзначав англійський юрист Х. Д. Хазелтайн,

описати середньовічну історію римського права в усій її повноті означало б описати історію середньовічної цивілізації – життя Європи в її розвитку та змінах протягом століття [16].

Прихильники марксистсько-ленінської ідеології під рецепцією розуміли переробку і пристосування римського права до феодальних, а пізніше буржуазних умов, при цьому підкреслювали, що рецепція є наслідком повторюваних явищ в розвитку приватної власності та товарного виробництва [17, 18]. Фактично вони допускали існування рецепції римського права лише в країнах феодального та буржуазного суспільного ладу і не допускали її в соціалістичних країнах, а також головною передумовою рецепції є повторення явищ розвитку приватної власності та товарного виробництва, що свідчить про одностороннє і недостатньо глибоке висвітлення проблеми рецепції. З'ясування суті рецепції римського приватного права науковцями в юридичній літературі за радянських часів відповідало принципам пануючої за тих часів марксистсько-ленінської ідеології. Одним із не багатьох прикладів є визначення рецепції римського права В. А. Беком як застосування римського приватного права в умовах середніх віків [19].

Сучасний підхід у юридичній літературі до суті рецепції римського права зводиться до наступного. Насамперед, слід зазначити, що в підручниках з римського права, як правило, відсутнє визначення поняття рецепції римського права. Мабуть це зумовлено тією обставиною, що науковці є прихильниками традиційного підходу щодо розуміння рецепції римського права як його відновлення, запозичення, відбору, переробки, засвоєння. Однак, поодинокі зустрічаються й інші думки. Так, Д. В. Дождев розкриває рецепцію римського права як явище сприйняття і засвоєння римського спадку в якості чинного права, характерного для усієї континентальної Європи і Шотландії [20]. В свій час Г. Ф. Пухта визнавав римське право як діюче Німеччини, що проявлялося: а) у тій обов'язковості, яку воно одержало в Німеччині і зберігається досі в більшій частині її держави; б) в його впливі на нове законодавство, для якого воно стало головним джерелом; в) в його важливості для науки права, так як конструкція діючого законодавства більшості держав ґрунтується головним чином на римській системі [6]. Із вищезазначеними позиціями погодитися не можна, так як розглядати рецепцію римського права шляхом сприйняття і засвоєння римського спадку в цілому без врахування національних особливостей країн-рецептантів і їх звичаєвого права, а також без застосування таких засобів як відбір, переробка є невірним. Крім того, як правильно зазначає Є. О. Харитонов, «коли го-

ворять про рецепцію римського права, то йдеться про право держави, що вже не існує і не має прямих наступників» [21], тому визначати рецепцію римського права як засвоєння римського спадку в якості чинного є по суті неможливим.

Відрізняється від викладеного розуміння рецепції римського права Є. О. Харитоновим як складової частини загального процесу відродження цивілізацій (культур), що існували раніше, сприйняття духу й головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі [21]. Так, ключовим словом у визначенні поняття рецепції римського права є слово – «відродження». На думку Є. О. Харитонова, мова йде «не про відродження у значенні «відновлення», «відбудова», а у метафоричному використанні згідно з яким французьке слово «*renaissance*» для позначення відродження культури, що вмерла, або гілки, що засихає, живої культури увійшло до плоті сучасного західного лексикону» [21]. Тому рецепція римського права є фактично «відродженням контактів між живою цивілізацією та цивілізацією, що пішла в минуле» [21]. Вищезазначене обґрунтування доцільності пояснення рецепції через відродження слід підтримати, однак, на нашу думку, воно є неповним без уточнення засобів відродження. Відродження римського права, на нашу думку, відбувається все таки шляхом запозичення, відбору, переробки, засвоєння.

Важливим є також підхід науковця до визначення рецепції римського права як складової частини загального процесу відродження цивілізацій, що підкреслює повторюваність явища рецепції. Тому «мову потрібно вести про «рецепції», а не одне лише унікальне явище» [21].

Заслуговує на увагу й теза про те, що «рецепція римського права є сприйняття духу й головних засад та основних положень», вона є «не лише запозиченням буквальним, запозиченням тексту правових норм, а сприйняттям основних засад та принципів підходів» [21]. Римське право як право рабовласницької держави не могло сприйматися у незмінному вигляді іншими країнами, де розвивалися феодальні чи буржуазні відносини. Відповідно текст римських джерел в період його рецепції було перероблено. З нього виділялися загальні принципи та положення права, тобто дух римського права. Така переробка була історично необхідним процесом пристосування римського права до нових виробничих відносин. Саме у такому переробленому вигляді римське право одержало в Німеччині XVI – XVII ст. ст. назву пандектного права чи загально-германського цивільного права римського походження [22].

Є. О. Харитонов також уперше розглядає рецепцію римського права з «позиції концепції циклічного, спіралеподібного розвитку цивілізацій, що дає можливість знайти відповідь на ряд питань щодо її тривалості у просторі і часі» [21]. Для того, щоб зрозуміти важливість вищенаведеного міркування слід звернутися до запропонованого науковцем його обґрунтування: «...історія людства є зміною ряду цивілізацій, кожна з яких являє собою кластер (жмут) локальних цивілізацій, котрі відображають історичний ритм руху народів, етносів з близьким генетичним корінням та долями. Загалом суспільство розвивається синхронно, що забезпечує рух суперників по висхідній, тому людство просувається уперед у цілому, як єдина система, послідовно минаючи такі світові цивілізації як неоліт, рання рабовласницька, антична, рання феодальна, індустріальна, постіндустріальна. Оскільки йдеться про розвиток цивілізацій – культур, то кожний новий етап включає вищі досягнення попередніх цивілізацій (або відродження останніх, якщо цивілізація загинула або відійшла в минуле, котрась з її гілок). Однак, слід мати на увазі те, що хоча світові цивілізації в цілому розвиваються як єдина система локальних цивілізацій, склад цього кластера для різних світових цивілізацій неоднаковий, позаяк кожна цивілізація має тривалість і почерк циклічної динаміки, виникають і гинуть вони неоднаково. Крім того, швидкість розвитку у епіцентрі і окремої локальної цивілізації можуть істотно не співпадати. Наприклад, за розрахунками фахівців, відставання феодальної Росії від епіцентру відповідної цивілізації складало 200-300 років. Якщо поглянути на історію людства під таким кутом зору, то цілком логічним виглядає і повторюваність відроджень, і неоднозначність (неспівпадання у ритмах) цього явища. Повторюваність відроджень обумовлюється спіралеподібним розвитком цивілізацій, їхня неодночасність – неоднаковим ритмом розвитку локальних цивілізацій у межах цивілізації світової. При такому підході зникає проблема розбіжності у часі рецепції та відродження (адже останнє не однорічне і повторюване явище). Крім того, можна пояснити неодночасність або відсутність рецепції у різних країнах (адже це залежить від ритму тієї чи іншої локальної цивілізації)» [23].

Аналізуючи запропоноване Є. О. Харитоновим визначення поняття рецепції римського права, виникає питання: чому її розглядають як відродження цивілізацій, так і відродження культур? На думку автора, цивілізацією може бути позначена стадія розвитку суспільства, що настала після дикунства та варварства і характеризується упорядкованістю суспільного ладу, виникненням класів, держави, приватної власності, тому у такому випадку

поняття «цивілізація» отожднюється з іншою категорією – «культура» у її соціально-політичному значенні. Право належить до елементів соціально-політичного устрою, що є складовою структури цивілізації, та елементом суспільної свідомості. Після падіння Риму римське приватне право зберігається як феномен культури і навіть може вдосконалюватись у цій якості, але як власне право, «чинне право», своє існування воно припиняє одночасно з державою і реанімоване може бути лише шляхом рецепції [21, 23]:

Підтримуючи в загальному погляди вченого, на нашу думку, доречним було б уточнення про те, про відродження якої складової частини цивілізації (культури) йде мова при рецепції римського права як *відродження римського права*. Римське право не охоплюється повністю поняттям цивілізація, так як є одним із елементів її структури¹, а є його, хоча і важливою, але все таки складовою.

Вищезазначений аналіз підходів щодо суті рецепції римського права дозволяє узагальнивши названі та доповнивши новими, виділити її характерні

ознаки. Так, рецепцію римського права слід розглядати як:

- відродження римського права;
- відродження римського права в цілому, а не окремих його частин;
- засобами відродження є запозичення, відбір, переробка, засвоєння римського права;
- відродження як складової частини загального процесу відродження цивілізацій (культур), що існували раніше;
- завданнями відродження є сприйняття духу, головних засад та основних положень римського права тією чи іншою цивілізацією на певному етапі.

Отже, рецепцію римського права можна визначити як відродження римського права в цілому як складової частини загального процесу відродження цивілізацій (культур), що існували раніше, сприйняття духу й головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі, шляхом запозичення, відбору, переробки та його засвоєння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Современный словарь иностранных слов: / Изд-во «Рус. язык». — Ок. 20тыс. слов. — М.: Рус. яз., 1993. — С. 531.
2. Pringsheim F. Reception Revue internationale des droits de Antiquite / Pringsheim F. — 1961. — Vol 8. — P. 244.
3. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Том 36-Часть 1. — М., 1932. — С.595.
4. Моддерман В. Рецепция римского права / В. Моддерман; [пер. с нем. А. Каминка]. — С. — Петербург: Типография А. Е. Ландау, 1888. — С.17.
5. Муромцев С. Рецепция римского права на Западе / С. Муромцев. М.: Типография А. И. Мамонтова и К, 1886. — С.12 та інші.
6. Пухта Г. Ф. Курс римского гражданского права / Г. Ф. Пухта; пер с нем. Рудорффа; издание О. Н. Плевако. — М.: Типография «Соврем. Изв.», 1874. — Т. 1. — 1874. — С. 5.
7. Большая советская энциклопедия / Под ред. А. М. Прохорова. — М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1975. — Т. 22. — С.67.
8. Словник іншомовних слів. — К., 1997. — С.589.
9. Словарь международного права / [С. Б. Бацанов, Г. К. Ефимов, В. И. Кузнецов и др.]. — 2-е изд. — М.: Международные отношения, 1986. — С. 356.
10. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров; под ред. М. Ю. Тихомирова. — М., 2002. — С. 757.
11. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть / Под ред. В. А. Томсинова. — М.: Изд-во Зерцало», 2003. — С.114-115.
12. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. — Тула: Автограф, 2001. — С.29.
13. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. — Минск: Харвест, 2002. — С. 250.
14. Виноградов П. Г. Римское право в средневековой Европе / Виноградов П. Г. — М.: Издание А. А. Карцева, 1910. — 100 с.
15. Savigny F. C. Geschichte des romischen Rechts im Mittelalter / Savigny F. C. — Heidelberg, 1834-1851. — Bd. 1-7; Моддерман В. Там само. — 116 с.
16. Hazeltine H. D. Roman Law and Canon Law in the Middle Ages / Hazeltine H. D. // The Cambridge Medieval History. — Vol. 5. P. 703.
17. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков. — Соч. 2-е изд., т. 3. — С.63-64.
18. Энгельс Ф. О. О разложении феодализма и возникновении национальных государств. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т.21. — С.412.
19. Бек В. А. Рецепция римского права в Западной Европе: Автореф. дис. ...кандидата юр. наук / Львовский государственный университет им. Ив. Франко. — Львов, 1950. — С.3.
20. Дождев Д. В. Римское частное право: Учебник для вузов / Д. В. Дождев; под. ред. В. С. Нерсисянца. — М.: Издательство НОРМА, 2002. — С. 5.
21. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права: (Теоретичні та історико-правові аспекти). — Одеса, 1997. — С.24-25.
22. Гринько С. Д. Дигести Юстиніана як джерело римського приватного права / Гринько С. Д. // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2007. — № 1. — С. 93-94.
23. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права: (Теоретичні та історико-правові аспекти). — Одеса, 1997. — С.27-28.

¹ Є. О. Харитонов виділяє п'ять поверхів: людина, технологічний спосіб виробництва, екологічний спосіб виробництва, соціально-політичний устрій (одним із елементів якого є право), суспільна свідомість (духовний світ), а також поняттям «культура».

